

УДК 94 (477): 902.2
51.853

С.Я. Ольговський

ВИЇЗНИЙ ПРОМИСЕЛ СКІФСЬКИХ ЛИВАРНИКІВ

У статті аналізується рівень розвитку бронзолivarного ремесла у Північному Причорномор'ї у VI-V ст. до н. е. Автор дійшов висновку, що кольорова металообробка у грецьких колоніях поступалась скіфській за обсягом і складністю технологічних прийомів. В зазначений час в Ольвії і на поселеннях її хори, на Березанському і Ягорлицькому поселеннях працювали бродячі майстри – вихідці із варварського середовища.

Ключові слова: кольорова металообробка, бронзолivarне ремесло, бродячі майстри, ливарні форми.

Рівень розвитку кольорової металообробки у Північному Причорномор'ї VI-V ст. до н. е. традиційно оцінювався на користь грецьких колоній, насамперед Ольвії, ливарники якої начебто із самого початку існування міста налагодили виробництво речей у варварському стилі для забезпечення ними місцевого населення. При цьому не враховувались результати досліджень скіфських пам'яток осілого побуту за останні десятиліття і деякі морфологічні характеристики артефактів, пов'язаних із ольвійським бронзолivarним ремеслом, що дозволяло зробити переоцінку пріоритетів на користь скіфських ремісників. Щодо скіфських ремісничих центрів, ми вже відзначали, що у порівнянні із античними колоніями вони почали значно пізніше досліджуватись, і думка, яка склалась до 50-х рр. XX ст., продовжувала превалювати, незважаючи на активну публікацію матеріалів розкопок [8, 4].

Наприклад, у розділі, присвяченому бронзолivarному ремеслу скіфів, у академічному виданні «Археология Украинской ССР» було відзначено, що майстерень, де оброблялись кольорові метали, в Скіфії **не виявлено**. На поселеннях зустрічаються тільки **незначні** (виділено мною – С. О.) сліди металообробки: лячки, тиглі, зливки і краплі міді, браковані вироби, ливарні форми. Техніка обробки металів вивчається тільки по готовим виробам [4, 131]. Все металообробне ремесло концентрувалось в античних містах Північного Причорномор'я [4, 132].

Але у 1986 р., коли виходила з друку «Археология УССР», де було наведено оцінку скіфського ремесла В.А. Іллінської і О.І. Тереножкіна, вже були відомі і опубліковані у науковій літературі матеріали із майстерень бронзолivarників на Більському городищі, виявлених у 1965 [14, 199] і у 1969 рр. У другій з них, окрім бронзолivarної печі і традиційного супроводжуючого майстерні матеріалу, було виявлено уламки ливарної форми, в якій відливались масивні щитові умбони у вигляді лежачого оленя, аналогічного відомій блясі із кургану VI ст. до н. е., дослідженого біля станиці

Костромська на Кубані [15, 195-196].

На правому березі Дніпра виразні сліди бронзолivarного ремесла VI-V ст. до н. е. у вигляді решток плавильних печей, інструментів, ливарного бруду, шлаків, напівфабрикатів, тиглів та ін. виявлені на городищах Жаботинському у пониззі р. Тясмин, Шарпівському і Мотронинському та на поселенні Грищенці поблизу Канєва. У меншому обсязі здійснювалось виробництво на Трахтемирівському городищі

На лівому березі Дніпра потужними ремісничими центрами були городища Більське на Полтавщині, Коломакське, Полкова Микитівка, Люботинське, Лихачівське, Книшівське. Відомі також невеликі селища, на яких зафіксовані рештки бронзолivarного ремесла, наприклад, три селища поблизу Коломакського городища, які, ймовірно, і знаходились у сфері впливу коломакських майстерень, виконуючи, можливо, роль його філій, а також біля станції Шовкова (рис. 1).

Відомі у лісостеповому Правобережжі і випадкові знахідки ливарних форм, не пов'язані із конкретними ремісничими центрами або із рядовими землеробськими поселеннями [16, 161], а також розкопано поховання ливарника, супроводжене ливарною формою, у Посуллі [3, 34].

У Нижньому Побужжі майстерні відомі тільки в Ольвії, але в жодній з них не виявлено ніяких спеціалізованих інструментів або ливарних форм. Всі ливарні рештки були знайдені окремо, або ж у ямах, в які тривалий час скидали шлаки, стінки від печей тощо. На Березанському поселенні відомі лише декілька ливарних форм для виготовлення дрібних прикрас, напівфабрикати наконечників стріл, бронзові шлаки, але всі вони знайдені самі по собі і не пов'язані навіть із житловими землянками [4, 67]. На Ягорлицькому поселенні також майстерні не виявлені. Але зібраний багатий матеріал, який свідчить, що ливарництво тут займало далеко не останнє місце. Це чисельні шлаки і уламки тиглів, зливки бронзи і свинцю, напівфабрикати наконечників стріл і прикрас, готові вироби. При цьому слід відзначити надзвичайно широкий типологічний діапазон цих виробів. Бронзові прикраси, наприклад, знаходять собі яскраві аналогії на Північному Кавказі, в Балкано-Карпатському басейні, лісостеповому Подніпров'ї і навіть далеко на сході.

Наймовірніше, що у Нижньому Побужжі спочатку працювали варварські майстри – вихідці із різних регіонів – Балкан, Подніпров'я, Волго-Уралля. Якщо на Березанському і Ягорлицькому поселенні вони затримувались не надовго, то в Ольвії можна було орендувати приміщення і облаштовувати в них майстерні.

На декількох поселеннях ольвійської хори також були знайдені, на перший погляд, переконливі

сліди обробки кольорових металів. Це поодинокі уламки ливарних форм, уламки тиглів із рештками свинцю, шматочки мідного шлаку. Ніяких слідів стаціонарних майстерень або ділянок культурного шару зі слідами виробничої діяльності немає, і всі ці знахідки одразу звертають на себе увагу, оскільки вони виділяються на загальному фоні звичайних для сільськогосподарських поселень знахідок. Крім того, форми, виявлені на поселеннях хори, спрацьовані, тобто були тривалий час у використанні і не придатні для подальшого використання, а наявність уламків тиглів із рештками металу і мідні шлаки свідчать про те, що тут здійснювалось ливарництво.

Так на поселенні Козирка 15 було виявлено стулку ливарної форми для відливання свинцевих пряслиць [10, 249]. Уламки сильно зношених ступок для відливання таких же виробів були знайдені на поселеннях Стара Богданівка [7, 71-72] і Козирка 9 [6, 79]. На поселенні Чортовате 7 було знайдено стулку форми для відливання ворварок (рис. 2), а з поселення Велика Чорноморка походить уламок тигеля, в якому плавляли свинець [1, 86]. На поселенні Петухівка зафіксовані мідні шлаки [11, 136]. Ніяких інших слідів обробки металів на цих поселеннях не виявлено, однак картографування цих знахідок дало можливість А.С. Островерхову і В.М. Отрешко стверджувати, що навколо такого, як вони вважають, потужного металообробного центру, яким була Ольвія, цілком закономірна організація мережі дрібних бронзоліварних майстерень [9, 64].

Але, враховуючи недоцільність організації таких майстерень на невеликих сезонних поселеннях, якими, на думку В.М. Отрешка, була більшість із них, про що йшлося вище, єдине пояснення, яке можна знайти перерахованим знахідкам, – це робота ливарників на виїзді, в тимчасових майстернях, можливо, відкритого типу або переносних. Відливались у формах речі утилітарного призначення, в яких була потреба у мешканців поселень, але і обійтись без них вони теж могли, принаймні у розпалі сезону в Ольвію за ними вони б не поїхали. Інша справа, коли ці речі їм пропонують на місці. В цьому і полягає специфіка роботи на виїзді: виявлення потреб населення і задоволення попиту на місці, оскільки весь необхідний інструмент у таких майстрів був із собою. Можливо, що плавильні печі також були переносні або їх робили тимчасовими, поза приміщеннями. Враховуючи ж відсутність решток стаціонарних майстерень або яких-небудь інструментів ремісників, що свідчить про недовге перебування майстрів на цих поселеннях, стає зрозумілим, що працювали тут мандрівні майстри. Для виготовлення свинцевих виробів не потрібна і майстерня. Свинець можна було розплавити і на вогнищі, але те, що речі відливались у ливарних формах, виготовлених із урахуванням всіх тонкощів, без примітивізму, свідчить, що працювали тут

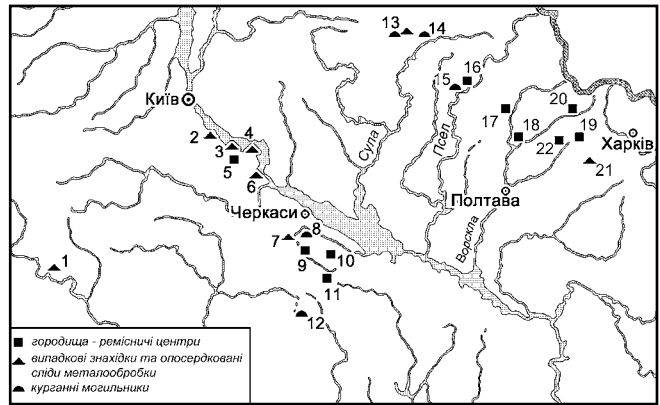

Рис. 1. Скіфські пам'ятки зі слідами металообробного ремесла: 1 – Немиров; 2 – Стайці; 3 – Букрин;

4 – Трахтемиров; 5 – Грищенці; 6 – Ісківщина; 7 – Сміла; 8 – Гуляй-Город; 9 – Жаботин; 10 – Мотроніно; 11 – Шарпов; 12 – Журовка; 13 – Басовка; 14 – Аксютинці; 15 – Броварки; 16 – Книшівка; 17 – Більськ; 18 – Лихачівка; 19 – Люботин; 20 – Полкова Микитівка; 21 – Шовкова; 22 – Коломак.

професіонали. Можливо база цих майстрів знаходилась в Ольвії і цілком закономірно, що вони знали географію хори і потреби її мешканців.

Ще одна знахідка зазвичай фігурує при характеристиці ольвійського бронзоліварного ремесла або ремесла на ольвійській периферії. Це двостулкова ливарна формочка із поховання, дослідженого М. Ебертом в 1910 р. у Марицинському могильнику, в урочищі Аджигол неподалік від Ольвії [18, s. 9, fig. 6]. У цій формочці відливались бляшки у вигляді голівки кошачого хижака – пантери або барса (рис. 3). Аналогічну бляшку позитив було виявлено на поселенні Широка Балка, що у 3 км на південь від Ольвії [17, 29], що ще більше посилювало значущість марицинської знахідки і Ольвія вважалась чи не єдиним центром виготовлення подібних бляшок, звідкіля вони розповсюджувались серед кочовиків у Скіфії.

Справа в тому, що супроводження поховання аксесуарами ремесла, зокрема ливарними формами, – явище досить рідкісне і притаманне, в основ-

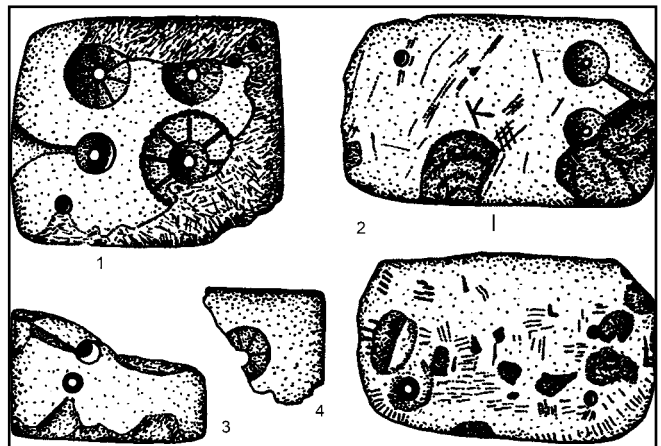

Рис. 2. Ливарні форми з поселення ольвійської хори:

1 – Козирка-15; 2 – Чортовате-7; 3 – Старобогданівка-2; 4 – Козирка-9.

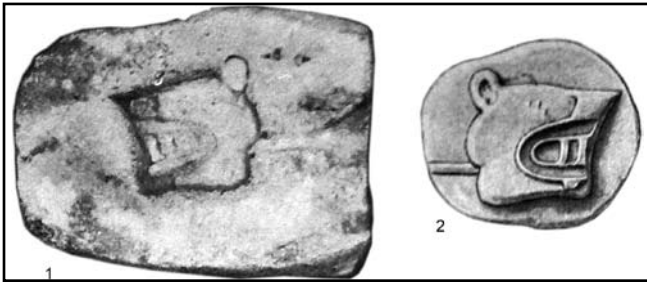

Рис. 3. Ливарна форма із Марициньського могильника.

ному, періоду ранньої і частково середньої бронзи. Є.М.Черних, наприклад, для цього часу виділяє близько десяти поховань із речами, які мають безпосереднє відношення до бронзоливарного ремесла [12, 166]. Однак цю думку було висловлено ще в середині 70-х рр. ХХ ст. На початок же 90-х рр. тільки для катакомбної культури приазовсько-чорноморської зони було картографовано близько тридцяти поховань, супроводжених ливарними формами, тиглями, соплами, кам'яними наковальнями [5, 6 сл.]. Ніякого зв'язку цих поховань із конкретними майстернями або просто поселеннями цього часу не відзначено.

У майбутньому лише у VI–VII ст. н. е. з'являються поховання із тиглями, ллячками і ливарними формами, але далеко за межами території, що розглядається. Це Поволжя і землі фіно-угорських племен [2, 31-32]. Тобто марициньську знахідку від традиції бронзового віку відокремлює період близько тисячоліття, але і для раннього залізного віку виділення поховань ремісників не властиве. Для скіфського часу, крім ливарної форми із Марициньського могильника, можна назвати ще лише одну знахідку подібного роду. Це уламок стулки ливарної форми, в якій відливались вуздечні налобники у вигляді голівки грифона (рис. 4), із кургану, дослідженого С.І.Мазаракі біля с. Аксютинці у Посуллі у 1883 р. [3, 34]. Причому і марициньське, і аксютинське поховання схожі за обрядом поховання і наявністю в них античної кераміки першої половини V ст. до н. е. [3, 76].

Хто ж був похований у цих похованнях? Їх

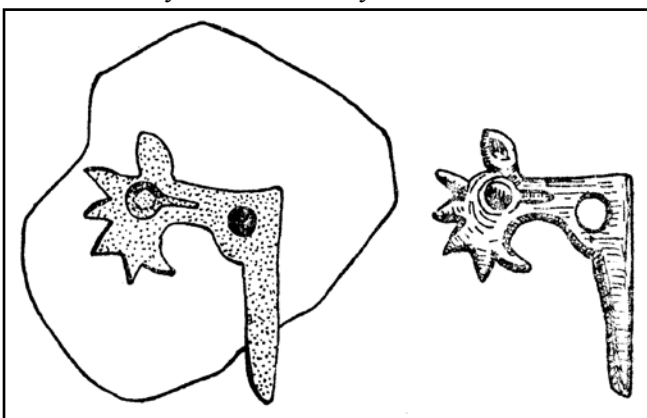

Рис. 4. Ливарна форма із кургану біля с. Аксютинці і відлита в ній голівка грифона.

малочисельність свідчить про те, що соціальний статус ремісників мало чим відрізнявся від статусу інших общинників. Але ті, хто здійснювали обряд цих двох поховань, явно хотіли підкреслити приналежність померлих до бронзоливарного ремесла, вдавшись при цьому до давно забутого анахронізму, – поклали у поховання ливарні форми, що повинно було вказати, ймовірно, на незвичайність ситуації. Принаймні навіть поблизу добре досліджених потужних ремісничих центрів скіфського часу невідомі поховання із ремісничим інвентарем. На відсутність таких поховань звернули увагу і при дослідженні стародавніх копалень в Балкано-Карпатській гірничо-металургійній області [13, 283]. Хоча саме біля ремісничих центрів або гірничих виробок наявність поховань із аксесуарами металургійного виробництва або металообробного ремесла була б цілком логічною. Чи не було покладено в поховання ливарну форму тому, що її володар помер далеко від домівки, але знаходячись на чужині, він продовжував займатись своїм ремеслом? Тобто тут ми маємо справу знову із мандрівними майстрами, які поховали свого товариша, а можливо старійшину колективу (клану).

Отже, усі сліди обробки кольорових металів на ранніх грецьких поселеннях слід пов'язувати з роботою заїжджих (мандрівних) майстрів – вихідців з різних областей Європи, які торгували виготовленою на місці продукцією, про що свідчить варварський вигляд практично усіх виробів з бронзи, і, в той же час, їхні типологічні відмінності і розбіжності хіміко-металургійних характеристик. Оскільки робота цих майстрів носила тимчасовий, можливо, сезонний характер, або це було пов'язано, наприклад, із часом активізації торгівлі після прибуття торговельних кораблів із метрополії, то й майстерні були тимчасові, відкритого типу або переносні, тому і сліди цих майстерень не збереглися.

Посилання

1. Гаврилюк Н.А., Отрешко В.М. Лепная керамика архаического поселения Большая Черноморка 2 / Гаврилюк Н.А., Отрешко В.М. // Древности Степной Скифии. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 75-90.
2. Голубева Л.А. Девочки-литейщицы / Голубева Л.А. // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 31-34.
3. Ильинская В.А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья / Ильинская В.А.: Монография. – К.: Наук. думка, 1968. – 203 с.
4. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Материальная культура. Занятия и орудия труда / Ильинская В.А., Тереножкин А.И // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 2. – С. 128-134.
5. Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) / Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К.: РАМУС АН Украины, 1991. – С. 6-21.
6. Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии / Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. – К.: Наук. думка, 1989. – 240 с.

7. Марченко К.К., Доманский Я.В. Комплекс вещественных находок на античном поселении Старая Богдановка 2 / Марченко К.К., Доманский Я.В. // АСГЭ. Вып. 24. 1983. – С. 56-72.

8. Ольговский С.Я. Скифоантична металообработка архаичного часу / Ольговский С.Я. – К.: КНТ, Университет Д. Пожарского, 2011. – 214 с.

9. Островерхов А.С., Отрешко В.М. Новый образец звериного стиля, найденный близ Ольвии / Островерхов А.С., Отрешко В.М. // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 61-66.

10. Рубан В.В. Литейная форма с поселения Козырка XV / Рубан В.В. // СА. – № 3, 1979. – С. 249-258.

11. Славин Л.М. Основные итоги исследования Ольвии за последние годы / Славин Л.М. // VI Научная конференция ИА АН УССР: зб. ст. – К.: Из-во АН УССР, 1953. – С. 119-139.

12. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР: Монография / Черных Е.Н. – М.: Наука, 1976. – 300 с.

13. Черных Е.Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии: Монография / Черных Е.Н. – София: Из-во. Болгарской Академии наук, 1978. – 387 с.

14. Шрамко Б.А. Исследования лесостепной полосы УССР / Шрамко Б.А. // Археологические открытия 1966 г. – М.: Наука, 1967. – С. 199-201.

15. Шрамко Б.А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля / Шрамко Б.А. // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М.: Наука, 1976. – С. 194-209.

16. Штительман Ф. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею / Штительман Ф. // Археологія. – 1947. – Т. I. – С. 161-164.

17. Яценко И.В. Скифия VII-V вв. до н. э. / Яценко И.В. // Тр. ГИМ. Вып. 36. – М., 1959. – 117 с.

18. Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw Cherson / Ebert M. // PZ. : Leipzig, 1913. – Bd. V. – H. – 1-2. – 80 s.

Ольговский С.Я. Выездной промысел скифских литейщиков

В статье анализируется уровень развития бронзолитейного ремесла в Северном Причерноморье в VI-V вв. до н. э. Автор пришел к выводу, что цветная металлообработка в греческих колониях уступала скифской за объемом производства и сложностью технологических приемов. В данное время в Ольвии и на поселениях ее хоры, на Березанском и Ягорлыцком поселениях работали бродячие мастера – выходцы из варварского окружения.

Ключевые слова: цветная металлообработка, бронзолитейное ремесло, бродячие мастера, литейные формы.

Olhovskiy S.Ya. Visiting craft of Scythian teemers

The article analyzes the level of development of bronze casting craft in the northern Black Sea region in the VI-V centuries BC. The author concluded that the nonferrous metalworking in Greek colonies was inferior to the Scythian one in terms of production and process methods. At that time vagrant masters who came from the barbarian milieu worked in Olvia and on the settlements of its agricultural neighborhood, on Berezanskii and Yagorlytskii settlements.

Key words: nonferrous metalworking, Bronze casting craft, vagrant masters, foundry mold.

21.03.2012 p.

УДК [903'13:397](477.5/470.323) «638»

Д.С. Гречко

Д.В. Каравайко

ОБ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССАХ В ПОСЕЙМЬЕ В СКИФСКОЕ ВРЕМЯ

В VI-IV вв. до н. э. в бассейне р. Сейм проживали разноэтничные народы, представленные двумя культурами: с лесостепным обликом и юхновской. Рассматриваются возможности их совместного проживания в пределах одного поселения и время заселения бассейна реки в раннем железном веке этими племенами.

Ключевые слова: Посеймье, скифское время, городища, этнокультурные процессы.

Изучение этнической истории населения пограничных со Скифией регионов является актуальной проблемой. Это обусловлено сложностью процессов, которые проходили в контактных зонах: культурное влияние, торговый обмен, этническое смешение, военные конфликты и др. Посеймье является северной частью Днепровской левобережной Лесостепи, которая непосредственно соседствует с лесной зоной. Этнические процессы на данной территории характеризуются контактами двух больших этнических массивов (историко-культурных областей) – лесостепного, который состоял из земледельческого населения и кочевой или полукочевой ираноязычной верхушки, и лесного, который представлен юхновской археологической культурой. Данная работа будет посвящена попытке осветить некоторые моменты культурного взаимодействия в Посеймье в скифское время (рис. 1).

Памятники Посеймья лесостепного типа

Появление городищ с материальной культурой, близкой населению лесостепных районов, следует относить к первой половине VI в. до н. э. (рис. 2). Общую датировку для периода существования городищ лесостепного населения в Посеймье дают известные материалы городища Кузина Гора. Древнейшие материалы укрепления представлены находками фрагментов хиосских амфор с белым ангобом первой половины VI в. до н. э. [1, 112]. Если предположить одновременность типов наконечников стрел, которые попали на Сейм вместе с жителями лесостепи, то их комплекс можно назвать смешанным. Подобные наборы сочетают наконечники стрел ранне- и среднескифского типа (1 и 2 хронологическая группа по А.И. Мелюковой). Одним из их маркеров являются трехлопастные наконечники стрел с башневидной головкой, которые ранее второй четверти и позднее третьей четверти VI в. до н.э. в комплексах пока неизвестны. Можно предварительно датировать появление нового населения на Сейме из более южных районов второй четвертью VI в. до н. э. Этому не противоречат находки бронзовых булавок, костяных псалиев, бронзовых зашпиц, которые в последней четверти VI в. до н.